Verre van eeuwenwichtig

Th.C.W. Oudemans

2025 Prometheus Amsterdam

Bezorgd door Arnold Heumakers, Haedewych van Kampen en Heleen Oudemans-van Straaten.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 erven Th.C.W. Oudemans
Omslagontwerp Studio Sander
Foto auteur Corné Sparidaens/ANP Foto
Binnenwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5839 2

Inhoud

VOORWOORD 7

DEEL I. HERACLITUS EN DE LOGOS 15

I INLEIDING 15
II HERACLITUS EN DE VERWEVEN KOSMOLOGIE 21
III DE LANGE ADEM VAN DE LOGOS 41
IV OUDE EN NIEUWE WERELDEN 52
V DE ENERGETISCHE NATUUR 62
1 Leibniz' vis activa 62
2 Hedendaagse energetica 65
3 Aardse energie 70
4 Plantaardige energie 71

DEEL II. HET ANDERE GEZICHT VAN HERACLITUS 75

VI FILOSOFIE IN DE EPOCHE VAN DE ENERGIE 77
1 Topos en commentaar 77
2 Inbegrepen 80
3 Magnetisme 88
4 Sporen van Heraclitus 93

5 Filosofische empirie 100
6 Filosofische beproevingen 113
VII IS ER NU AANLEIDING TOT NADENKEN? 126
VIII HERACLITUS' VUUR 131
1 Heraclitus inbegrepen 131
2 Energetisch vuur 133
3 Verdeelde eenheid 138
4 Alles is het ene niet 141
5 Psyche 143
IX HERACLITUS NU 146
1 Natuur – physis 146
2 Uitstel 148
3 Verre van evenwichtig 152
4 Europa en het Avondland 154
5 Buitensporig 157

Noten 163
Bibliografie 187

VOORWOORD

Verre van evenwichtig is een postume uitgave. Oudemans voltooide het manuscript eind november 2022. Hij heeft te kennen gegeven dat dit werk pas na zijn dood gepubliceerd kon worden. Het is het slotakkoord van zijn oeuvre. Oudemans overleed 22 maart 2024 op 72-jarige leeftijd.

Oudemans onderscheidde in zijn werk *esoterische* en *exoterische* geschriften, in de zin van Aristoteles. De exoterische werken zijn bestemd voor een groter publiek zonder specifieke voorkennis, de esoterische voor lezers die zijn voorgaande werken kennen. In die laatste geschriften heeft de schrijver elke tegemoetkoming aan de lezer laten vallen. Oudemans heeft ooit gezegd dat zijn boek *Echte Filosofie* 'preliminaire methode' is, dat de boeken *Moeder Natuur* en *In natura* esoterisch zijn – wellicht ook *Ernüchterung des Denkens*, voeg ik daaraan toe – en alle andere boeken exoterisch. *Verre van evenwichtig* is een esoterisch werk. "Eigenlijk het eerste esoterische geschrift, want de rest is zo simplistisch", aldus Oudemans, tijdens een bijeenkomst met oud-studenten.

De betekenis van Oudemans' werk kan op dit moment niet overzien worden. Dit voorwoord kan daarom geen duiding zijn van dit boek en de plaats ervan in Oudemans' oeuvre. Wie dit

werk serieus neemt, kan zich er niet buiten of boven plaatsen om het de maat te nemen.

Dat is iets wat Oudemans over het voetlicht probeerde te brengen: het spreken óver filosofie, het bekritiseren, weerleggen of recenseren van werken van filosofen, is zinloos. Het is 'filosofologie', waarbij je jezelf op één lijn plaatst met Descartes of Nietzsche en meent op voet van gelijkheid met hen in gesprek te kunnen gaan. Oudemans wees erop dat bijvoorbeeld Plato of Descartes geen mensen met opinies waren, maar concentratiepunten van betekenissen die niet van mensen afhankelijk zijn en onverschillig voor het menselijk denken. Hij merkte op dat de grote filosofen in hun denken geregeerd werden door woorden die sterker en ouder waren en verder reikten dan hun eindige bestaan. Voorbeelden van zulke woorden zijn: cultuur en natuur, theorie en praktijk, subject en object, taal en teken, eenheid en universaliteit, beleven en ervaren, identiteit, energie, tijd, informatie.

Woorden – zo liet Oudemans niet na te benadrukken – zijn geen communicatie-instrumenten, maar sporen, die niet te overzien zijn en die structureren en articuleren wie wij zijn en hoe wij ons verhouden tot wat er is. Wanneer die woorden gaan schuiven, dan ontstaat er een mogelijkheid om überhaupt opmerkzaam te raken op de tekening ervan. Een dergelijke ervaring noemde Oudemans *kwartslag*: terzijde geraken, omgedraaid raken, zonder dat je ergens tegenover komt te staan. De kwartslag kan iemand niet zelf bewerkstelligen, die overkomt een enkeling. Daar begint écht filosofisch nadenken.

Oudemans noemde deze ervaring niet alleen *kwartslag*, maar ook: *buitensporigheid* of *excentriciteit*. Het buiten de gebaande

paden raken en excentrisch worden begint met de ervaring dat een heersende betekeniswereld begint af te brokkelen en onleefbaar wordt, dat er scheuren ontstaan in de vanzelfsprekende verhouding van de mens tot de wereld. Deze ervaring is onbewoonbaar, maar kan soms tijdelijk uitgehouden worden, om vervolgens opgeheven te worden in een andere nieuwe eenheid.

De filosoof Heraclitus ervoer dat de Griekse wereld van menselijke *hybris* en wraakzuchtige goden te midden van een onkenbaar rad van fortuin onhoudbaar werd. Hij werd een scheuring gewaar, een breuk van de vanzelfsprekende verwevenheid (*inherited conglomerate*, *interconnectedness*) van mens en wereld. Voor korte tijd werd hijzelf losgescheurd uit de tot dan toe gebruikelijke omgang met de werkelijkheid. Het woord *logos* was voor Heraclitus het antwoord op die ervaren scheuring. Dat woord heeft de excentriciteit uitgevlakt – tijdelijk.

Ook Descartes en Darwin hadden de ervaring van een ineenstorten en onbewoonbaar worden van een tot dan toe vertrouwde betekeniswereld. Zij raakten vervreemd ten opzichte van de toenmalige vanzelfsprekende eenheid van mens en natuur en hielden die onevenwichtigheid enige tijd uit als buitensporigheid.

Descartes besefte in een toestand van totale vereenzaming dat de overgeleverde boekenwijsheid geen enkel houvast meer bood. Zoekend naar een onwankelbaar fundament van waarheid (*fundamentum inconcussum veritatis*), dichtte hij de afgrond met de woorden *ego cogito* en *mathesis universalis*.

In het darwinisme stortte de oude semantiek in toen het besef opkwam dat soorten niet vast en welomlijnd zijn, maar zelf ontstaan zijn (*the origin of species*), voortdurend evolueren en uit-

sterven. Ook de soort 'mens', inclusief zijn denkvermogen, blijkt een lappendeken te zijn van oeroude en muterende sporen. Alles, ook mensen en hun inzichten, is het product van de diepe tijd. Die geschiedenis is nog steeds gaande en kan nooit overzien worden.

De thermodynamica is opnieuw een fundamentele verschuiving in de wijze waarop de natuur, de dingen en ook de mens verschijnen. Duidelijk wordt dat ieder wezen en elk ding energetisch is, dat wil zeggen: energie in verschillende vormen opneemt, binnen membranen tijdelijk vasthoudt, verwerkt en verbrandt en als restproduct weer uitscheidt, ten slotte uitlopend op vernietiging, in een onomkeerbaar proces. Alles verliest mettertijd zijn organisatiegraad en tegelijkertijd komen nieuwe vormen van organisatie op, op een onvoorspelbare en onbeheersbare manier. Een ogenschijnlijk tijdelijk stabiele ordening is al getekend door het chaotische uiteenvallen ervan en is, om te kunnen bestaan, verre van evenwichtig. Thermodynamische systemen zijn *far from equilibrium*. Wanneer er geen verschillen meer zijn en alles evenwichtig is, is er ook geen leven meer. Evenwicht staat gelijk aan: dood. De natuur is niet universeel, maar historisch, en ook het universum dijt uit en sterft af, terwijl energieën in elkaar transformeren. Nadenken en spreken hierover behoren daar eveneens toe en zijn erdoor omgeven.

Darwinisme en thermodynamica waren voor Oudemans niet primair relevant als wetenschappen, maar omdat zij iets zeggen over de verhouding van mens en natuur. In zekere zin wordt de mens, die sinds Descartes als een plaatsloos en tijdloos zelfstandig denkend subject verscheen, teruggeplaatst in een getransformeerde en steeds weer transformerende natuur en tijd. De ver-

schuivingen die het darwinisme en de thermodynamica met zich meebrengen zijn nog steeds bezig zich te voltrekken. De ineenstorting en het opkomen van betekeniswerelden gaat langzaam en is geen overzichtelijk proces. De betekeniswereld van de ratio en de mechanica is bezig te imploderen. Daarom is, volgens Oudemans, juist nu de oorspronkelijke ervaring van Heraclitus, van de ondergang van een semantisch tijdperk, opnieuw relevant. Want Heraclitus' ervaring reikte verder dan zijn antwoord op die ervaring: de *logos*. Heraclitus' logos was via de vertaling van dat woord met *ratio* de bodem voor het cartesiaanse subject, maar tegelijkertijd was Heraclitus' ervaring van de natuur als *palintropos harmoniê*, een tijdelijke en gespannen harmonie, een wankel evenwicht van divergerende en convergerende krachten, daarmee niet uitgeput. Hij zag dat de wereld of de natuur (*physis*) een tegenstrijdig, ondoorzichtig, disharmonisch en veranderlijk energetisch krachtenspel was: verre van evenwichtig. Maar zijn manier van spreken – logisch (overeenkomstig de logos), rationeel, zuiver – stond daarbuiten en was niet afgestemd op, of aangedaan door wat het ter sprake wilde brengen. Juist daar zag Oudemans een mogelijkheid om na te denken, om empirisch te worden. Ineens gaven woorden als *membraan*, *constraint* en *uitstel* nieuwe openingen om stil te staan en na te denken bij de buitensporigheid van de ervaring van de ongenaakbare natuur, als in zichzelf tegenstrijdige, voortdurend evoluerende en zichzelf vernietigende instantie.

Oudemans ervoer dat de gangbare filosofische manier van spreken, die nog altijd geënt is op de logos van Heraclitus en stamt uit de epochen van de metafysica en de newtoniaanse mechanica, ten einde is. Deze manier van spreken komt voort uit

de gedachte aan de mens als zelfstandig, onafhankelijk denker, die zich bevindt tegenover de wereld en deze kan bespreken, kennen en beheersen of beschermen. Maar inmiddels wordt – mede dankzij het darwinisme en de thermodynamica – langzaam duidelijk dat deze gedachten sleets zijn geworden. Hoe na te denken en te spreken over 'datgene' waaruit dit denken en spreken zijn opgekomen en waartoe ze blijven behoren? Hoe te spreken op een manier die zich niet buiten dit gebeuren plaatst?

Hier vindt Oudemans het antwoord bij Heidegger. De relevantie van Heidegger is voor Oudemans uitsluitend gelegen in diens *methode*. Wie praat óver de logos, óver Heraclitus, óver de natuur, plaatst zich op voorhand al tegenover en buiten datgene waaraan hij zijn bestaan en zijn mogelijkheid om überhaupt te ervaren en te spreken te danken heeft. Heidegger heeft laten zien op welke wijze het mogelijk is om vanuit de zijlijn, indirect ter sprake te brengen waar je al in zit: *Inbegrifflichkeit*.

De gangbare manier van spreken is afgestemd op vaste substanties. Natuur als het energetische, het stollen van energie in materie (concentratie) en het uitwaaieren ervan (dissipatie), het onverhoeds transformerende, in zichzelf tegenstrijdige, evoluerende en zichzelf vernietigende – dat laat zich moeilijk bespreken. Vooral ook omdat je eigen identiteit en manier van denken en spreken hierbij zijn *inbegrepen*. Het besef van 'inbegrepen zijn' is een terugkeer van de *interconnectedness* van het *inherited conglomerate*. Geen terugkeer als renaissance, maar een variant en mutant van de oude verwevenheid.

Echte filosofie kan alleen *inbegrippelijk* zijn. Filosofie die proposities uit, die iets zegt óver iets, is een houten ijzer, omdat ze ofwel wetenschap, ofwel onemprisiche flauwekul is. Daarom le-

vert echte filosofie geen vermeerdering van kennis op, hoogstens een groter ervaringsbereik. Daarbij moet de filosoof voortdurend tegen zichzelf ingaan. De wil tot harmonisering is menselijk, maar is tegelijkertijd de wil om onervaren te zijn of te worden. Het verlangen naar harmonie, evenwicht en vereniging is onempirisch; het is doodsverlangen. De filosoof stelt dit uit en houdt de ervaring van onevenwichtigheid uit, als buitensporigheid. Echte filosofie is een oponthoud, een omweg binnen de natuurlijke nivellering, zonder verder liggend doel, speels, als eigen manier om mee te spelen met het voortdurend muterende krachtenspel van Moeder Natuur.

Verre van evenwichtig is de finale van Oudemans' levenswerk, zonder dat het een slotsom of conclusie is. Hij beschouwde zijn boeken als zaden, als niet zomaar te kraken noten, die heel lang in de grond verborgen blijven en soms pas na eeuwen of nog langer, wanneer de omstandigheden het toelaten, ontkiemen.

Oudemans was erop uit zichzelf voortdurend te laten toetsen en beproeven. Onder geen beding wilde hij een gedrogeerd, ingekapseld subject zijn. Drogeringen en illusies zijn er altijd en het proces van beproeving stopt nooit. Ook nu niet. De tijd zal leren of Oudemans' denken en spreken gemagnetiseerd of losgezongen zijn, topisch of niet. Of de harde noten die hij achterlaat zullen ontkiemen of niet, blijft onvoorspelbaar. Oudemans schreef niet om mensen nu of in de verre toekomst te overtuigen. Zijn schrijven was zelf een variant van Moeder Natuur. Daarom schreef hij in dit boek:

"Het filosofisch spreken lukt wanneer ik zelf, binnen de natuur verblijvend, een variant ben van de natuur zelf, daarbij horend, terwijl ik tegelijkertijd mijzelf keer tegen diezelfde natuur,

namelijk daar waar zij onderscheid nivelleert. Natuurlijk is dit keren tegen de natuur wederom onderdeel van de natuur zelf."

Dit boek biedt geen nieuwe inzichten, geen troost en geen nieuwe bewoonbaarheid van deze wereld. Hooguit kan het voor een kort moment aanleiding geven tot een ervaring van excentriciteit en verdeeldheid (Oudemans' proefschrift: *De verdeelde mens*) of verscheurdheid, tot ontzet raken, *thaumazein*. Want daar begint échte filosofie: in een kwartslag plotsklaps wegdraaien uit het alledaagse leven, dat gericht is op overleven in de afwisseling van werken en 'genieten', naar de alles omgevende, onbegrijpelijke natuur waaruit betekenissen opkomen en weer ondergaan. Het duidt niet op een omwending in de zin van een bekering, maar op een onverhoeds opflakkeren van de ongenaakbare en onverschillige Moeder Natuur. Of zoals Nietzsche het noemde in een door Oudemans gekozen citaat: [...] *das verführerische Goldaufblitzen am Bauch der Schlange* vita.

Haedewych van Kampen, november 2024
met dank aan Heleen Oudemans-van Straaten
en Arnold Heumakers

DEEL I. HERACLITUS EN DE LOGOS

I INLEIDING

Met tussenpozen van eeuwen, soms millennia, storten van tijd tot tijd hele betekeniswerelden ineen, om na verloop van tijd plaats te maken voor nieuwe. Het gaat dan niet alleen over impasses die wel of niet doorbroken kunnen worden, maar over semantische mutaties, omwentelingen in identiteitsstichtende woorden, waarbij de meest fundamentele kosmologie en de menselijke identiteit tegelijkertijd getransformeerd raken. Denk aan de landbouwrevolutie: daar ontstond het onderscheid tussen het wilde buiten en het tamme of geciviliseerde van de eigen woonplaats. Dat onderscheid had in het Paleolithicum geen zin. Denk ook aan de mathematische revolutie die

sinds de dertiende eeuw (Fibonacci) het Europese leven drastisch veranderd heeft, van architectuur tot schilderkunst en technologie.

Ditzelfde is Heraclitus overkomen toen hij afscheid moest nemen van de Griekse overgeleverde wereld van menselijke hybris en wraakzuchtige goden te midden van een onkenbaar rad van fortuin: het *inherited conglomerate*, zoals de classicus Gilbert Murray het heeft genoemd – dat overigens neolithische wortels heeft.[1] Met Heraclitus begon de wereld van logos en ratio, die millennia is blijven bestaan. En nu neigt die wereld naar haar natuurlijk einde, om plaats te maken voor een nieuwe, waarvan de contouren nog nauwelijks zichtbaar zijn – maar waarnaar merkwaardigerwijze *opnieuw* Heraclitus aanwijzingen kan geven. Wat is dat natuurlijk einde? Dat het universalisme, zowel van wetenschap en technologie als de eenheid van het mensdom, bezig is te imploderen.

Heraclitus ervoer dat de heerschappij van de verweven kosmologie onhoudbaar was. Hij werd buitensporig, dat wil zeggen dat hij de bestaande ordening van de wereld niet langer kon bewonen. Hij beantwoordde daaraan door de naam *logos* waarmee hij dacht de wereld te kunnen weergeven zoals zij was, en die in principe universeel was, zowel met betrekking tot de natuur als met betrekking tot de eenheid van het mensdom.

Na Heraclitus groeide de macht van de logos ongebreideld, sinds Descartes' vertaling ervan – ratio – nog verder versterkt. Descartes onderkende dat rationaliteit zou leiden tot een complete technologische beheersing van de aarde en tot de eenwor-

ding van de mensheid onder de aegis van de universele mensenrechten en de algemeen-menselijke zorg om de ander.

Hierbij is het van belang om te onderkennen dat figuren als Heraclitus ten aanzien van de logos of Fibonacci ten aanzien van de mathematica het nieuwe gebruik van fundamentele woorden *niet bedacht hebben*. Zij beantwoordden aan omwentelingen in de betekenis van zeer fundamentele woorden *die al gaande waren*.

Nu komt het: in de huidige epoche begint de universaliteit van de logos op ieder terrein *uitgewerkt* te raken. Wat Heraclitus opmerkte aan het einde van de epoche van de verwevenheid merk *ik* op aan het einde van de epoche van Heraclitus' logos. Er is sprake van een semantische verschuiving. De universele wereld van de logos en de ratio begint *droomachtige* trekken te vertonen. Zij beantwoordt niet langer aan de ontwikkelingen in de wetenschappen en aan de zichtbaar wordende menselijke tegenstrijdigheden. Een nieuwe metamorfose van de logos is aanstaande of al gaande. Dat vermoeden heb ik, in het kielzog van de *denker* Heidegger en de wetenschappen van darwinisme en thermodynamica.

Of de semantische metamorfose zo diepgaand is als ik vermoed kan ik niet met zekerheid zeggen. Ik moet volstaan met aanwijzingen, zoals dat ook bij Heraclitus het geval was. De gedachte dat er daadwerkelijk een andere betekeniswereld in een ander mensdom zal opkomen is een onverantwoordelijke gok, die ik nu met genoegen waag.

Maar aanwijzingen zijn er te over. Op het ene terrein na het andere loopt het spaak met het universalisme. Het moet afgronden overdekken en de kop in het zand steken. Dat lijkt op een vooralsnog ongewenste en ontkende aardverschuiving van de eigen vertrouwde wereld. Is die omwenteling ook echt gaande?

De wetenschappen heten universeel te zijn. Maar sinds duidelijk is dat de observator deel uitmaakt van het geobserveerde en dus zichzelf niet kan incalculeren is het principieel gedaan met de onveranderlijkheid van de logos.

En er is meer. Er valt niet langer te ontkomen aan het besef dat niet alleen de mens, niet alleen het leven, maar het universum als geheel door en door historisch is, en daarmee afhankelijk van een onomkeerbare tijd die niet te overzien en niet te voorspellen valt.

Dat valt onmiddellijk op in het darwinisme: de vaste indelingen in soorten zijn onmogelijk geworden, omdat soorten intrinsiek historisch en dus onvoorspelbaar en onoverzichtelijk zijn. Dat betreft natuurlijk ook de soort *mens* die inmiddels een onoverzienbare lappendeken blijkt te zijn van sporen uit een allerminst universeel verleden. En het kennen van de mens, dat buitenaards heette te zijn, is zelf product van de evolutie die het in ogenschouw denkt te kunnen nemen.

De meest fundamentele transmutatie is die van de thermodynamica. Het is inmiddels wel duidelijk dat de wereld niet is opgebouwd uit objecten, maar uit energetische verschillen die de meest elementaire logica tarten. Alles wat er is, is er uiteindelijk om vernietigd te worden. Sterker nog, opkomst en neergang zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, overal. Dat betreft sterrenstelsels, levende wezens, mensen, maar ook menselijke gedach-

ten en geschriften. Er bestaat geen evenwicht. Evenwicht is dood. Wat er is en evolueert is verre van evenwichtig en dus is het er ook niet.

Sinds Descartes bestaat de hoop op een gelukkige mensheid onder de paraplu van de technologie die rechtstreeks voortvloeit uit de vooruitgang van de universele wetenschappen. Het is vermakelijk om te zien hoe de ene wereldcrisis zich op de andere stapelt, iedere keer weer compleet onverwacht (verzuring, overstromingen, stijgende zeespiegel, stijgende temperaturen, overbevolking), terwijl telkens weer de wetenschap te hulp wordt geroepen om de crises te bestrijden – wat zeker uitmondt in een getransformeerde reeks crises – die de wetenschap en de technologie eeuwig nieuw voedsel geven, zonder dat ooit het eenvoudige besef doordringt dat de door mensen bewoonbare aarde eindig is en dus geen plaats voor universele pretenties.

De metamorfose die alle universaliteit, dus de logos als zodanig, ondermijnt is direct zichtbaar in het huidig menselijk bestaan. Het werelddeel Europa *berust* op de universaliteit van de logos of ratio en het daaruit voortvloeiend universeel humanisme. Maar de rest van de wereld doet daar niet aan mee, en beschouwt een Europeaan eerder als mislukte slavendrijver en koloniaal dan als een verlichte weldoener. De macht van het universalisme brokkelt zichtbaar af. En het leidt tot autodestructie. Een simpel voorbeeld: het universeel humaan Europa kan het eigene niet van het vreemde onderscheiden, omdat de mensheid in zijn ogen nu eenmaal universeel is. Dan kan het nimmer een grond hebben om vreemden de toegang te ontzeggen omdat er niet zoiets kan zijn als het eigene, wat op den duur leidt tot ontwrichting van de eigen universaliteit. Universalisme en het be-

staan van oorlog sluiten elkaar uit, wat uiteindelijk uitmondt in diezelfde vernietiging van het universeel geachte eigen fundament.

Het is van belang om hier de tranenrijke retoriek van de *ondergang van Europa* verre te houden. Iedere opgang is ondergang en omgekeerd. Treuren of juichen bij een ondergang is onfilosofisch – omdat een ondergang altijd weer tegelijkertijd een gemodificeerde opgang is.

Hoe bij deze metamorfose nagedacht en geleefd moet worden is onduidelijk, juist omdat de logos aan doorzichtigheid en onveranderlijkheid heeft ingeboet. Dat filosofen niets in de technowetenschappelijke melk te brokkelen hebben is al veel langer duidelijk: zij teren op de logos, maar hebben in de universaliteit van de wetenschappen en hun technologie geen poot meer om op te staan.

Verbazingwekkend is dat zal blijken dat juist met betrekking tot een gemodificeerde filosofie de fragmenten van Heraclitus boordevol aanwijzingen zitten. Heraclitus' denken *reikt veel verder* dan de nu planetair heersende logos en biedt zo aanwijzingen naar datgene wat op zou kunnen komen nu de universele logos naar zijn natuurlijk einde neigt.

II HERACLITUS EN DE VERWEVEN KOSMOLOGIE

Het boek van Heraclitus *Peri Physeôs*, waarvan alleen fragmenten over zijn, is niet uit de lucht komen vallen. Het is gemoveerd door een situatie die hem noopte om op unieke wijze te denken en woorden in ongekende zin te gebruiken. Deze situatie is de door hem ervaren teloorgang van de overgeleverde betekeniswereld, het *inherited conglomerate*, waaraan zijn tijdgenoten en hijzelf met handen en voeten gebonden waren. Heraclitus onderging het wegvallen van deze wereld, terwijl er vooralsnog geen andere aan de horizon opdoemde. Hij viel buiten alle sporen, was buitensporig, hij werd door een semantische omwenteling overvallen.

In dit tijdperk van de verweven identiteit, zoals ik dat geëvoceerd heb in mijn boek *Tragic Ambiguity*,[1] leefden de Grieken in een wereld die nu maar moeilijk te vatten is. De natuur en de menselijke natuur werden geregeerd door goddelijk ingrijpen, waarvan de betekenis voortdurend angstig gevolgd werd, maar dat niettemin even willekeurig als wispelturig bleef. Er werd verondersteld dat de wereldorde geregeerd werd door rechtvaardigheid – maar voor stervelingen was die niet te achterhalen. Mensen moesten van alles ondernemen om te kunnen leven, maar al

spoedig mondde dit handelen uit in overdaad, die de jaloezie opwekte van de hogere machten. De gevolgen daarvan waren bezoedeling, niet alleen van mensen, maar vervolgens ook van hun hele betekeniswereld. Een simpele omissie zoals het onbegraven laten van een lijk kon onafzienbare gevolgen hebben voor de gemeenschap en de natuur waarin het zich bevond. Onvruchtbare vrouwen en mislukkende oogsten waren schering en inslag.

Dat is het verwevene van deze kosmos: overschrijdingen door mensen hadden repercussies op velerlei terreinen: op hun nageslacht, op de landbouw, op het bestuur van steden. De besmettelijkheid daarvan was niet of nauwelijks te temmen, want ook offers en rituelen hadden maar al te vaak niet het gewenste resultaat en verkeerden in hun tegendeel.

Voorbeelden hiervan zijn niet alleen in de tragedies te vinden, maar ook in de historische beschrijvingen van Herodotus. Na een overtreding verloren de Pelasgen hun kinderen. De vrouwen en de aarde leverden geen vruchten meer op, net zomin als de kuddes.[2]

Menselijke *grandeur* was onontbeerlijk om een stad voor de ondergang te behoeden, maar dat was meteen *ook* hybris. Zuiverheid werd gezocht in rituelen, maar ook in de uitdrijving van zondebokken, liefst van al dan niet gespeelde koninklijke aard, omdat die de hele samenleving representeerden. Maar zonder terugkeer van de ooit verdreven zondebokken konden de steden evenmin floreren. Die werden al snel gereinigd en wel geretourneerd, zoals blijkt uit de terugkeer van Oedipus in Sophocles' *Oedipus Coloneus*. Rituelen hadden de eigenaardigheid dat zij

bezoedelingen trachtten te zuiveren via homeopathie, dat wil zeggen door een herhaling van de wandaad, maar dan gestroomlijnd binnen een rituele context. Zo wordt een bloederige moord verzoend door hem te ritualiseren via een bloedig offer.

Het ongekende van Heraclitus is dat hij zich genoodzaakt zag om het *hele* overgeleverde conglomeraat te verwerpen.

Het hoofdpunt van de *interconnectedness* is de verwevenheid van kennen en het gekende. Alles wat jij zegt te weten is al potentieel hybris omdat je omgeven bent door krachten die je dacht te kunnen overzien, maar die jou telkens onaangenaam verrassen – en achtervolgen zolang je hun terrein betreedt.

Let op de verhouding van dag en nacht.

Wanneer Hesiodus als representant van de *interconnected* kosmologie spreekt van dagen – dat er goede zijn en slechte – dan is zijn spreken verweven met datgene waar het over gaat. Hesiodus' spreken is geen protowetenschap en geen filosofie, maar een klacht over het ondulerende en onvoorspelbare van de werkelijkheid. Hij waarschuwt dan ook: goden houden de betekenis van het leven voor de mensen achter. Zeus verborg het vuur, dat wil zeggen het redelijk vermogen, voor de mensen. Dit werd op zijn beurt heimelijk ontvreemd door Prometheus. In ruil voor dit vermogen – dat hun krachten verre te boven ging – kregen de mensen een giftige gift: Pandora, een standbeeld, een *plastiek*, van water en aarde vervaardigd door Hephaestus.

Dit vrouwelijke standbeeld had menselijke eigenschappen (haar stem en haar kracht), maar ook goddelijke (haar maagdelijke vormen, kleding, kettingen en hoofdtooi).

Maar dat was alleen de buitenzijde.

Het standbeeld had ook een binnenkant, met de eigenschappen van een *hond*. Die bepaalden uiteindelijk haar denken en gedrag.

De buitenkant van het beeld was schijn, een verhulling van de binnenzijde. Waarheid en schijn konden nooit of te nimmer van elkaar gescheiden worden. Jaloerse machten benevelden het menselijk denken en zorgden zo voor een maar al te voorspelbare ondergang van de overmoedigen.

Heraclitus is vervreemd van het hele verweven conglomeraat. Hij staat *tegenover* alle dingen. Daarvan zegt hij: *ik* laat zien hoe ze erbij staan (*phrazôn hokôs echei*), en wel door alle dingen te scheiden en samen te voegen *(diaireôn*), overeenkomstig de natuur ervan. Van angst voor hybris door de aanspraak te handhaven alles te kunnen weten is bij Heraclitus geen spoor te bekennen. Heraclitus is een beeldenbestormer, niet zoals protestanten tegen katholieken die grotendeels hetzelfde geloof deelden, maar ten aanzien van de verweven betekeniswereld.

In het tweede koorlied van Sophocles' *Antigone* staat:

> *Veel dingen zijn overdadig (*deina*) en niets is zo overdadig (*deinoteron*) als een mens.*

In de verhouding tussen mensen en de hen omgevende wereld werd een onevenredigheid ervaren. Het koor biedt geen mededeling, geen informatie, maar een verzuchting. Te midden van de onbeheersbare en onkenbare kosmos zijn mensen nog onbe-

heersbaarder en onkenbaarder. De identiteit van dingen en mensen heeft geen vaste grenzen, is fluïde.

Mensen weten niet waaraan zij zich te houden hebben. Zij tasten in het duister. Mensen ontkomen er niet aan hun maten te overschrijden. Hybris is even nodig voor een groots menszijn als de onontkoombaarheid van de vernietiging van het menselijk bestaan.

Sophocles' *deinon* representeert een onachterhaalbare, ambigue macht die goden en mensen beheerst – het Latijnse *sacer*. Menselijk handelen is niet mogelijk zonder contact met deze macht. Die leidt enerzijds tot bezoedeling, besmetting en ondergang wanneer mensen hun maten overschrijden. Anderzijds is zij ook de macht die, mits gekanaliseerd, tot verzoening en voorspoed kan leiden en dus onontbeerlijk is.

Het spreken van de Griekse dichters is getekend door het onderscheid tussen zijn en schijn. De vraag uit het laatste koorlied van Sophocles' *Oedipus Tyrannus* is hier uitdrukking van: welke man, zo wordt gevraagd, draagt meer van een gunstig gesternte (*eudaimonia*) dan schijn en afdwaling? Deze vraag is er een van een dichter, niet van een filosoof. De kern van het tragisch besef is dat de verstrengeling, ja de eenheid, van zijn en schijn voor stervelingen niet op te heffen is – *ook* waar de dichter dit zegt. Zelfs het einde van de tragedie is geen inzicht dat van schijn is ontbloot.

De kloof tussen Heraclitus en Sophocles (die een eeuw *na* de geboorte van Heraclitus zijn tragedies componeerde) wordt dui-

delijk in Heraclitus' fragment 116: het *sôphronein* (verstand hebben) is *alle mensen* gemeen.[3] Daar wordt het woord *ginôskein* (kennen) aan toegevoegd als behorend tot de menselijke aard. Dus: *anthropoisi pasi metesti ginôskein heôutous kai sôphronein*. Tot de aard van alle mensen behoort het dat zij zichzelf kennen en verstand hebben.

Leg dit fragment naast Tiresias' verzuchting in de *Antigone* (1023-24): *anthrôpoisi gar tois pasi koinon esti touxamartanein*. Alle mensen is het dwalen gemeen.

En je onderkent de onoverbrugbare kloof.

Met de opkomst van de filosofie raakte het sacrale web verscheurd. De denker trad buiten de oevers van zijn overgeleverde wereld en zag waar hij zich bevond. Heraclitus had alleen maar een vermoeden van de loosheid van de verweven betekeniswereld. Hij kon niet bevroeden hoezeer hij het gelijk aan zijn zijde had. Uiteindelijk, na millennia, verlieten het pantheon en de wijding de door Griekenland bepaalde wereld: Europa.

Het filosofisch proza – het vermogen om onomwonden te zeggen hoe het is – liet een kale wereld over. Een wond is geopend die alleen in schijn gedicht is: met de filosofie kwam het besef dat de wereld die mij omgeeft zich om mij niet bekommert. De wederkerigheid van mens en wereld, centrum van het overgeleverde conglomeraat, is geïmplodeerd, althans in Europa. Zoals de klassiek historicus Burkert het formuleert met betrekking tot de omwenteling die de filosofie, in de eerste plaats die van Heraclitus, heeft bewerkstelligd:

De wederkerigheid van 'charis' ontbrak. Wie zou nog kunnen zeggen dat het goddelijke zich bekommerde om de mens, om de individuele mens? Hier werd in de praktijk van de religie een wond opengereten die nooit meer zou helen.[4]

In reeksen fragmenten verzet Heraclitus zich tegen het ongescheidene, onoverzichtelijke en beangstigende karakter van het *inherited conglomerate*. Hij verlangt zuiverheid van het kennen, wat reeksen van separaties vergt.

Niet alleen moet het zuivere gescheiden worden van het bezoedelde, ook moeten de goden gescheiden worden van hun antropomorfe verschijningswijze, en mensen van dieren.

Heraclitus scheidde zichzelf af van alle anderen.

Het echte kennen (*gignôskein*) is gesepareerd van de opinie (*doxazein*) (DK 17).

Het geestelijke is gesepareerd van het lichamelijke: de *zintuigen* (ogen en oren) zijn slechte getuigen voor mensen die een barbaarse *psychê* hebben (DK 107).[5]

De kloof met de wereld van verwevenheid kon niet groter zijn. Dat neemt niet weg dat die wereld na Heraclitus nog millennia heeft voortbestaan, en ook nu nog haar schaduwen vooruitwerpt.

Het iconoclastische van Heraclitus is een stap op weg naar een prozaïsche, goddeloze wereld, die met de filosofie geïnaugureerd is.[6] Bij *Anaximander* wordt al duidelijk: niet een god is onsterfelijk (*athanaton*) en zonder verderven, maar de neutrale oorsprong van alles, het *apeiron*, dat ook het goddelijke (*to*

theion) heet.[7] *Het* apeiron, neutrum – geen belangstellende instantie.

De geordende betekenisruimte, deze kosmos, dezelfde voor allen, is *noch door goden noch door mensen* geschapen – zo staat het bij Heraclitus (DK 30).

Xenophanes laat al voor Heraclitus zien hoe de goden de sacrale wereld verlaten en transcendent en abstract worden. De overgeleverde goden werden geboren, hadden kleding, stem en gestalte – in de ogen van Xenophanes ridicuul. Paarden en koeien zouden paarden- en koeiengoden hebben, Ethiopiërs hebben zwarte, de Thraciërs goden met blauwe ogen en rood haar.[8]

Protagoras zegt het nadien: van de goden kan ik niet zeggen dat ze zijn of dat ze niet zijn, en evenmin hoe ze eruitzien.[9]

Heraclitus is niet een filosoof die op een achternamiddag eens met het woord *logos* aan de gang ging. Het begin van zijn denken is de door hem ervaren teloorgang van de verweven kosmos. Hij raakte zijn vertrouwde wereld kwijt, zonder dat er een andere voor in de plaats kwam. Zijn identiteit en die van zijn medemensen, wereld en natuur raakten op drift. Het is niet mogelijk om ook maar iets van Heraclitus te begrijpen wanneer je niet ziet hoe hij uit de bestaande vertrouwde wereld was verdreven – omdat die door hem als door en door *leugenachtig* en *onmogelijk* werd ervaren.

Het besef dat de verwevenheid van de overgeleverde sacrale wereld verscheurd is en dus onmogelijk, blijkt in een reeks fragmenten van Heraclitus.

Het begint al met het fragment (DK 3) waarin Heraclitus zegt

dat de zon zo breed is als een menselijke voet.[10] Wat daar de betekenis van is laat ik nu terzijde – in elk geval is er géén sprake meer van de *god* Helios.

Kenmerkend voor de verweven kosmologie is dat er, in het licht van de alomtegenwoordigheid van bezoedelingen door overtredingen van de kosmische orde, overal reiniging nodig is. Maar gezien de onmogelijkheid om het zuivere van het onzuivere te scheiden, moet de reiniging van een contaminatie wederom plaatsvinden door diezelfde contaminatie, maar dan ritueel omkaderd.

Heraclitus daarentegen *bespot* al die anderen (allen) die zich bezoedeld hebben met bloed om zich vervolgens wederom te reinigen met bloed. Dat lijkt op iemand die in de modder gestapt is en zich dan met modder gaat afwassen. Heraclitus benoemt bezoedeling en waanzin met vergelijkbare woorden (*miainomai* – *mainomai*) en brengt zo beide verschijnselen in elkaars nabijheid.

In de verweven wereld weet niemand wat de betekenis is van bloed dat vergoten wordt. Gebeurt dat ongecontroleerd, dan levert het bloed*wraak* en uiteindelijk ondergang op. Reiniging is essentieel. De rituele scheiding tussen gevaarlijk en zegenrijk bloed is evenwel niet waterdicht te maken. Bloed is wat Mary Douglas noemt een *ambiguous power*. Offers kunnen mislukken en zich keren tegen de offeraars. Je kunt er niet zeker van zijn dat het ritueel vergoten bloed niet toch de woede van de goddelijke machten wekt. Dat is de altijd op de loer liggende sacrale en sacrificiële crisis, waarnaar Girard verwijst in *La Violence et le Sacré*.